

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**АКАДЕМИК М. М. АДЫШЕВ АТЫНДАГЫ ОШ ТЕХНОЛОГИЯЛЫК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН ТҮШТҮК БӨЛҮМҮ**

ТАЖИКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

**Ш. ШОТЕМУР АТЫНДАГЫ ТАЖИКСТАН АГРАРДЫК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. ТЫНЫСТАНОВ АТЫНДАГЫ ЫСЫК-КӨЛ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Мамлекеттер аралык диссертациялык кеңеши Д.06.16.540

Кол жазма укугунда
УДК: 599.323.4.591

Амиров Зайниддин Гадомадович

**Түштүк-Батыш Тажикстанда ача туяктуулардын (*Artiodactyla*) экологиясы
жана таралышы**

03.02.08 – экология

Биология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын
авторефераты

Душанбе – 2017

Диссертациялык жумуш Тажикстан Республикасынын илимдер Академиясынын Е.Н.Павлов атындагы зоология жана паразитология институтунун кургактык омурткалуу жаныбарлардын экологиясы бөлүмүндө аткарылды

Илимий жетекчи: Тажикстан Республикасынын илимдер Академиясынын мүчө-корреспонденти, биология илимдеринин доктору, профессор
Саидов Абдусаттор Самадович

Расмий оппоненттер: биология илимдеринин доктору, профессор
Хабилов Толибджон Кадырович

биология илимдеринин кандидаты,
ага илимий кызматкер
Давлетбаков Аскар Темирбекович

Жетектөөчү мекеме: Тажикский улуттук университети, дареги: 734025,
Душанбе шаары, Рудаки проспектиси, 17.

Диссертацияны коргоо 2017-жылдын «22» декабрь күнү саат 10:00 дө
КРнын билим берүү жана илим министрлиги, М.М.Адышев атындагы Ош технологиялык университетинин алдындагы (тең уюштуруучу: КРнын УИАсынын Түштүк бөлүмү, Тажикстан Республикасынын илимдер академиясы, Ш.Шотемур атындагы Тажикстан агрардык университети, К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети) кандидаттык (докторлук) окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча Д. 06.16.540 мамлекеттер аралык диссертациялык кеңешинде онлайн режиминде (Душанбе-Ош) өтөт. Дареги: 734025, Душанбе ш., Рудаки проспектиси, 33.

Диссертация менен Ош технологиялык университетинин илимий китепканасынан жана ОшТУнун расмий сайтынан www.oshtu.kg таанышууга болот. Дареги: 723503, Ош шаары, Н. Исанов көчөсү, 81.

Автореферат 2017-жылдын «_____» _____ таркатылды

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы
биология илимдеринин
кандидаты, доцент:

Аттокуров А.Т.

ЖУМУШТУН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Ача туяктуу жаныбарлардын популяцияларынын абалына, ландшафттык таралуусуна, санынын динамикасына, экологиялык өзгөчөлүктөрүнө, фаунасына жана байыр алышына тийгизилип жаткан антропогендик таасирлерлерди окуп үйрөнүү, бул топтогу сүт эмүүчү жаныбарларды коргоо боюнча практикалык иш-чараларды иштеп чыгуу жана аларды ресурс катары туруктуу пайдалануу социалдык-экономикалык жактан алганда кызыгууну жаратат жана практикалык жактан абдан маанилүү.

Азыркы учурда, Тажикстандын териофаунасы 6 түркүмүнө таандык болгон (курт-кумурска жечүүлөр, кемирүүчүлөр, коен сымалдар, кол канаттуулар, ача туяктуулар жана жырткычтар) сүт эмүүчүлөрдүн 85 түрүн камтыйт. Тажикстандын териофаунасынын курамына кирген ача туяктуулар (Artiodactyla) 7 түр жана түрчөнү камтып, бардык сүт эмүүчү жаныбарлардын түрдүк курамынын 8,7% ын түзөт. Тажикстандын Түштүк-Батыш аймагында ача туяктуу жаныбарлардын көп түрдүүлүгү Тажикстандын башка аймактарына салыштырганда көбүрөөк топтолгон жана алардын 5 түрү (бухара бугусу, жейрен, уриал, бурама мүйүздүү теке, кадимки доңуз) кездешет. Тажикстандын фаунасын түзгөн ача туяктуулардын бардык түрлөрү аярлуу түрлөргө киришет. Акыркы он жыл аралыгында ар түрдүү факторлордун, айрыкча антропогендик таасирлердин натыйжасында Тажикстандын аймагында байыр алган ача туяктуулардын бардык түрлөрүнүн жана түрчөлөрүнүн ареалынын структурасында түп тамырынан бери өзгөрүүлөр жүрүүдө. Кадимки доңуздан башка бардык түрлөр сейрек кездешүүчү жана жоголуп бара жаткан жаныбарлардын түрлөрүнүн категориясына таандык болушкан жана Тажикстан Республикасынын Кызыл китебине (2015) киргизилген.

Тажикстандын аймагын байырлаган ача туяктуу сүт эмүүчү жаныбарларын коргоо жана ал ресурстарды туруктуу пайдаланып, алардын популяцияларынын абалына баа берип жана санынын динамикасын көзөмөлдөп туруу үчүн ал жаныбарларга дайыма тынымсыз мониторинг жүргүзүп туруу зарыл.

Түштүк-Батыш Тажикстандын аймагында ача туяктуу жаныбарларды коргоо жана санын калыбына келтирүүдө жакшы натыйжа берүүчү 2 корук («Тигр балкасы» жана «Даштиджум») жана 4 убактылуу коруктар (казакниктер: «Нурек», «Дангарин», «Даштиджум», «Пяндж Каратау») орун алган. Тилекке каршы, акыркы он жыл аралыгында коргоо иш-чараларынын начар, белгилүү деңгээлде жүргүзүлбөй жаткандыгынан Түштүк-Батыш Тажикстандын аймагында орун алган өзгөчө корукка алынган аймактарында да ача туяктуу жаныбарлардын популяциялары олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болууда. Ошондой эле, Республикадагы туруксуз саясий абалдан (1992-1997) улам, браконьердик күч алып бухара бугусунун саны «Тигр балкасы» коругунда чектүү минимумга чейин кыскарган, «Рамит» коругунда, мурунку «Сарихосор» азыркы «Даштиджум» заказнигинде бул түрдүн интродуцияланган популяциялары толук жок кылынган.

Тажикстандын аймагын байырлаган ача туяктуу жаныбарларды өзгөчө көңүл буруп изилдөө өткөн кылымдын 30-90-жылдарында жүргүзүлгөн. Бирок, акыркы 20 жыл аралыгында Тажикстандын аймагын байырлаган ача туяктуу жаныбарларын максатуу изилдөө жана популяцияларынын абалына мониторинг жасоо жүргүзүлгөн эмес. Ар түргө таандык болгон жаныбарлардын популяцияларынын абалын мүнөздөөчү ишенимдүү маалыматтардын жоктугунан ача туяктуу жаныбарлардын ар бир түрлөрүн коргоо жана ал ресурстарды сарамжал, туруктуу пайдалануу боюнча иш жүзүнө ашырылуучу аракеттер көрүлгөн эмес. Тажикстандын ача туяктуу жаныбарлар ресурстарына баа берүү жаратылышты коргоо гана эмес, чоң экономикалык кызыкчылыктарды да пайда кылат.

Диссертациянын темасынын илимий программалар менен байланышы. Диссертациялык жумуштун негизги бөлүгү өз алдынча Тажикстан Республикасынын илимдер Академиясынын Е.Н.Павлов атындагы зоология жана паразитология институтунун кургактык омурткалуу жаныбарлардын экологиясы бөлүмүндө «Тажикстандын кургактык омурткалуу жаныбарларынын сейрек, жоголуп бара жаткан жана казылып алынган түрлөрүнүн фаунасы» (Мамлекеттик каттоо № 0106 ТД 298), «Тажикстандын экосистемалары боюнча кургактык омурткалуу жаныбарларынын табигый жайгашуусуна мониторинг» (Мамлекеттик каттоо № 0102 ТД 979), ошондой эле, Германиянын техникалык өнөктөштүк (GIZ) коомунун «Жергиликтүү коомчулуктун катышуусуна негизделген, Тажикстандын тоолуу ача туяктуу жаныбарларынын популяцияларын коргоо жана башкаруу» долбоорунун алкагында аткарылган.

Изилдөөнүн максаты: Түштүк-Батыш Тажикстандын ача туяктууларынын структурасын, ареалын, популяцияларынын абалын, санынын динамикасын, экологиялык өзгөчөлүктөрүн жана биоценотикалык байланыштарын изилдөө; ал ресурстарды коргоо, запасын калыбына келтирүү жана туруктуу пайдалануу боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Ача туяктуу жаныбарлардын ареалынын структурасын жана ландшафттарда таралуусун изилдөө.
2. Ача туяктуулардын байыр алган аймактары жана сезондук көчүп жүрүү мүнөздөрү.
3. Ача туяктуулардын кээ бир түрлөрүнүн популяцияларынын абалын жана санынын динамикасын баалоо.
4. Ача туяктуулардын кээ бир түрлөрүнүн экологиялык өзгөчөлүктөрүн (тамактанышы, көбөйүшү, жүрүм-туруму, биоценотикалык байланыштары, душмандары ж.б.) изилдөө.
5. Ача туяктуулардын кээ бир түрлөрүнүн популяцияларынын жыныстык-жаштык курамын баалоо.
6. Ача туяктуулардын популяцияларына абиотикалык, биотикалык жана антропогендик таасирлерди аныктоо.

7. Түштүк-Батыш Тажикстандын ача туяктуу ресурстарын коргоо жана туруктуу пайдалануу боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Түштүк-Батыш Тажикстандын ача туяктууларынын 5 түрүнүн ареалынын структурасы өткөн жүз жылдыктын 90-жылдарынан бери изилдөө алгачкы жолу изилденди, алардын популяцияларынын абалы бааланды, ача туяктуулардын кээ бир түрлөрүнүн санынын динамикасы боюнча маалыматтар алынды, негизги экологиялык өзгөчөлүктөрү, популяцияларынын жыныстык жана жаштык курамы изилденди, ал ресурстарды коргоо жана туруктуу пайдалануу боюнча сунуштар берилди.

Алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси: Жоголуу алдында турган ача туяктуулардын 4 түрүнүн (бухара бугусу, жейрен, уриал жана бурама мүйүздүү теке) популяцияларынын абалын мүнөздөөчү алынган так маалыматтар бул түрлөрдүн коргоо статусуна ээ экендигин аныктоодо колдонулду жана Тажикстан Республикасынын Кызыл китебинин экинчи басылышына (2015) киргизилди. 2012-2014-жылдар аралыгында бурама мүйүздүү текелердин санын эсептөө боюнча алынган маалыматтар илимий корутунду түрүндө бул түрдөгү жаныбарга доосу жок олжолуу мергенчилик кылууну аныктоо үчүн Тажикстан Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы курчап турган чөйрөнү коргоо Комитетине өткөрүлүп берилди.

Диссертациянын коргоого чыгарылып жаткан негизги жоболору:

- Түштүк-Батыш Тажикстандын ача туяктуу сүт эмүүчү жаныбарларынын учурдагы ареалынын структурасы, биотопикалык таралуусу, сезондук көчүп жүрүү мүнөздөрү, популяцияларынын жыныстык-жаштык курамы, санынын динамикасы.
- ГИС-технологиясын колдонуунун негизинде уриал жана бурама мүйүздүү текелердин сандарын аныктоонун жыйынтыктары.
- Түштүк-Батыш Тажикстандын ача туяктуу сүт эмүүчү жаныбарларынын санын чектөөчү факторлордун (браконьерлик, жашаган аймагынын деградациясы, малды ашыкча жайюу, түрдүү ооруулар) таасирлери.
- Доосу жок олжолуу мергенчиликте пайдалануу максатында уриал жана бурама мүйүздүү текелердин популяцияларынын жыныстык жана жаштык курамынын санынын динамикасын баалоо.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Талаа материалдарын жыйноо үчүн уюштурулган бардык экспедицияларга, тоолуу шарттарда байыр алган ача туяктуулар боюнча алынган маалыматтарды иштеп чыгууда, популяцияларынын жыныстык жана жаштык структуралык курамын аныктоодо автор өзү катышкан. Бардык фото материалдарды автор өзү тарткан.

Диссертациянын жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациянын материалдары Тажикстан Республикасынын илимдер Академиясынын Е.Н.Павлов атындагы зоология жана паразитология институтунун, Тажикстан Республикасынын Мамлекеттик көз карандысыздыгынын 15 жылдыгына арналган илимий сессиясында (Душанбе, 2006), Россия териологиялык коомунун IX съездинде (Москва, 2011), «Биологиялык көп түрдүүлүктүн экологиялык өзгөчөлүктөрү» IV- жана V- Эл аралык конференцияларында

(Куляб, 2011; Худжанд, 2013), «Климаттын өзгөрүп жаткан шарттарында Памирдин биологиялык көп түрдүүлүгүн сактоо» Эл аралык илимий-практикалык конференцияларында баяндамалар жасалган жана талкууланган. Диссертациялык жумуш Тажикстан Республикасынын илимдер Академиясынын Е.Н.Павлов атындагы зоология жана паразитология институтунун Окумуштуулар кеңешинде баяндама кылынган.

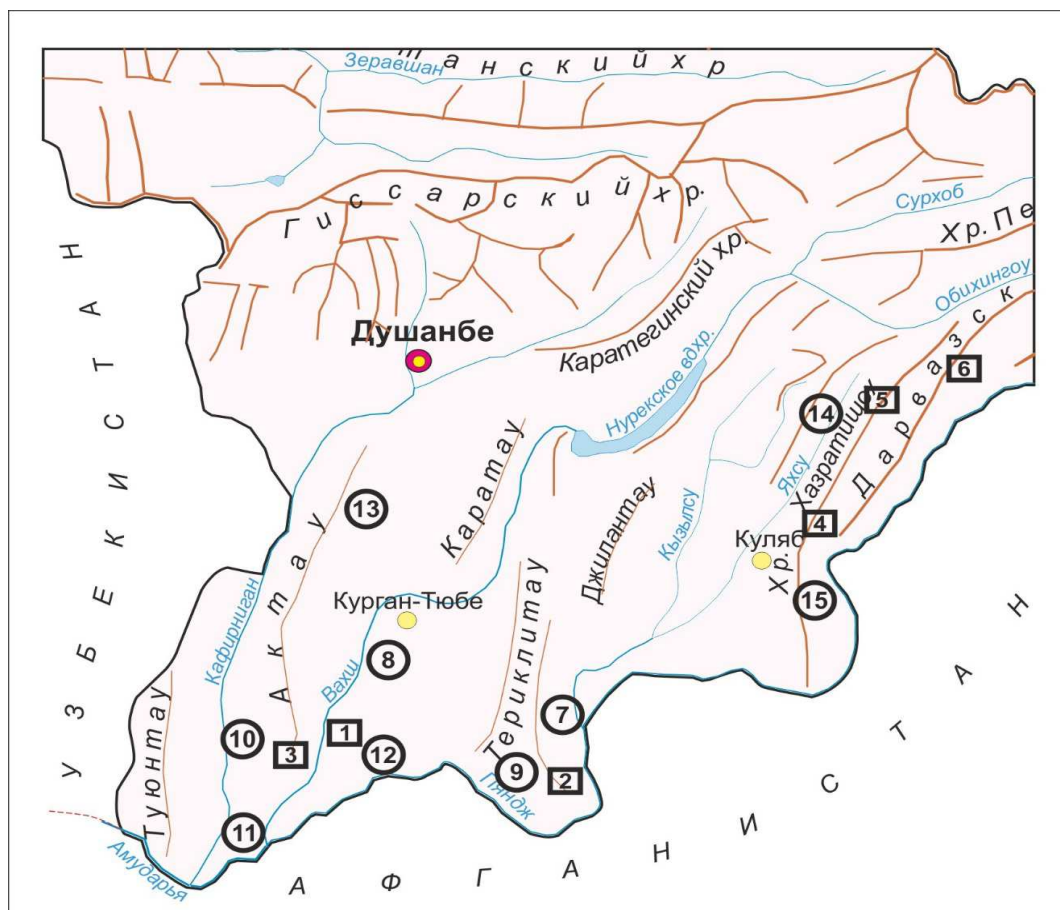
Алынган жыйынтыктардын басмадан чыгышы. Диссертациянын темасы боюнча 9 илимий эмгектер республикалык жана мамлекеттер аралык басылмаларда жарык көргөн, анын ичинен илимдин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертациянын негизги жыйынтыктарын жарыкка чыгарууга арналган басылмаларда 6 илимий макала индекстөөчү системага кирген РИНЦтин мезгилдүү чет элдик басылмаларында, 2 илимий макала КРнын РИНЦине кирген басылмаларында жарыкка чыккан.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация кириш сөз, 4 бап, корутунду жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Жумуштун жалпы көлөмү 143 беттен туруп, 17 таблицаны, 46 сүрөттү камтыйт. Адабияттардын тизмеси 113 аталышта, анын ичинен 17 си чет элдик авторлордун эмгектери.

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ЖУМУШТУН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

1-БАП. «Адабияттык маалыматтарды анализдөө» бөлүмүндө жеткиликтүү адабияттык маалыматтардын негизинде Тажикстандын сүт эмүүчү жаныбарларын, анын ичинде ача туяктууларды XIX кылымдын 30-жыларынан тартып XX кылымдын 90-жылдарынын башталышына чейинки изилдөөлөр чагылдырылган.

2-БАП. «Изилденген аймактар жана изилдөө методдору». Диссертациялык жумуштун жыйынтыктарынын негизин Түштүк-Батыш Тажикстандын тоо этегиндеги аймактарынан орун алган Дарваз кырка тоолорунун түштүк-батыш жантаюуларын, Хазратишох кырка тоолорундагы чөл жана жарым чөл зоналарында байырлаган ача туяктуулардын 5 түрүнүн ареалын камтуу менен алынган 2006-2015 жылдар аралыгындагы изилдөө жыйынтыктары камтылган. Биоматериалдарды жыйноо 6 участкада стационардык абалда: «Тигр балкасы» коругунда, Каратоо-Пяндж тоолорунда, Актау тоо этегинде, Хазратишох кырка тоосунун - Сияриш, Саригор капчыгайларында, Хазратишох кырка тоосунун - Йол-Сангвор капчыгайында, Дарваз кырка тоолорунун - Яхчипун, Зигар капчыгайларында жана 9 кыска мезгилдүү изилдөө пункттарында - Сурхкух, Сарсарак тоолорунда, Кокул, Чинсай, Айвадж, Карадум, Аруктау, Калаи кухна, Саригор капчыгайларында жүргүзүлгөн (2.1-сүрөт).

2.1-сүрөт. Изилденген аймактардын карта-схемасы

- I – стационардык изилдөө пункттары
- II – кыска мезгилдүү изилдөө пункттары

Изилденген пункттардын аталыштары: 1 - «Тигр балкасы» коругу, 2 - Каратоо-Пяндж тоолору, 3 – Актау тоо этеги, 4 – Хазратишох кырка тоосу: Сиёриш, Саригор капчыгайлары, 5 – Хазратишох кырка тоосу: Йол-Сангвор капчыгайы, 6 – Дарваз кырка тоосу: Яхчипун, Зигар капчыгайлары, 7 – Сурхкух тоолору, 8 –Сарсарак тоолору, 9 – Кокул капчыгайы, 10 –Чинсай капчыгайы, 11 – Айвадж капчыгайы, 12 – Карадум капчыгайы, 13 – Арунтау тоолору, 14 - Калаи кухна капчыгайы, 15 – Саригор тоолору.

Изилдөөлөр ача туяктуулар таркалган табигый аймактардын баарын камтыды. Стационардык участкалардагы ача туяктуулардын санынын динамикасын баалоо үчүн байкоолор жана жыйымдар көп жолу кайталануу менен жүзөгө ашырылды.

Эсептөөлөр Тажикстан Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы курчап турган чөйрөнү коргоо Комитетинин Илимий-техникалык кеңешинде бекитилген (2011) «Тажикстандын тоолуу аймактарын байырлаган ача туяктуулардын популяцияларынын абалына мониторинг жүргүзүү боюнча колдонмосуна» ылайык жүргүзүлдү.

Ача туяктууларды негизги участкаларда стационардык абалда изилдөө боюнча алардын таркалган жерлериндеги 5 тен 10-15 км., радиустагы маршрутук изилдөө аймактары үчүн колдонулуучу метод негиз катары алынды.

Ача туяктуу жаныбарлардын кээ бир экологиялык маселелерин тактоо үчүн, анын ичинен, тамактануусун, көбөйүүсүн, этологиясын, сандык көрсөткүчтөрүн, популяцияларынын жыныстык жана жаштык курамдарын - жылдын белгилүү мезгилдеринде максаттуу багытталган байкоолор жүргүзүлдү.

«Тигр балкасы» коругун байырлаган бухара бугусу, жейрен боюнча материалдар маршруттарда утурумдук визуалдык байкоолор түрүндө жыйналды. Ал үчүн кездешкен бардык жаныбарлардын түрлөрү жана алардын тиричилик аракеттеринин белгилери (экскременттери, издери, дем алуу үчүн жатак орундары ж.б.) катталып жазылды. Кездешкен жаныбарлардын жайгашкан координаттарын GPS тин жардамында белгиледик. «Тигр балкасы» коругун байырлаган жаныбарлардын санын эсептөөдө күндүзгү маршруттук изилдөөлөрдөн сырткары түн ичиндеги мезгил үчүн автомобилдик маршруттар уюштурулду.

Тоолуу аймактардын ача туяктууларын - уриал, бурама мүйүздүү текелердин санын эсептөө үчүн бир нече стандарттык зоологиялык: маршруттук учеттор, байкалган чекит боюнча эсептөө, GPS тин жардамында катталган жекече таанылган особдор, жаныбардын жүрүм-турумун жана суткалык активдүүлүгүн байкоо методдору колдонулду. Эсептөө учурунда аба-ырайынын шарттары, тоолордун боорлорундагы чукул жана тик өйдө-ылдыйыш экспозициялары, топурак, өсүмдүк каптоолору ж.б. эске алынды. Андан сырткары, бир нече оригиналдуу методикалар: бурама мүйүздүү текелердин таралуусун иштеп бүтүү жана картага түшүрүү үчүн ГИС-технологиясын колдонуу менен ишке ашырылды. Жаныбарларды байкоодо жана санын эсептөөдө 15 x 42 биноклу, 20 - 60 x 60 «Сваровски» дүрбүсү, GPS жана компас колдонулду.

Бурама мүйүздүү текелердин сайгактары жана гельминттери боюнча жыйналган материалдар б.и.к., ага илимий кызматкер З. Хабиров жана ветеринария илимдеринин доктору, профессор Ш. Ш. Разиков тарабынан аныкталды.

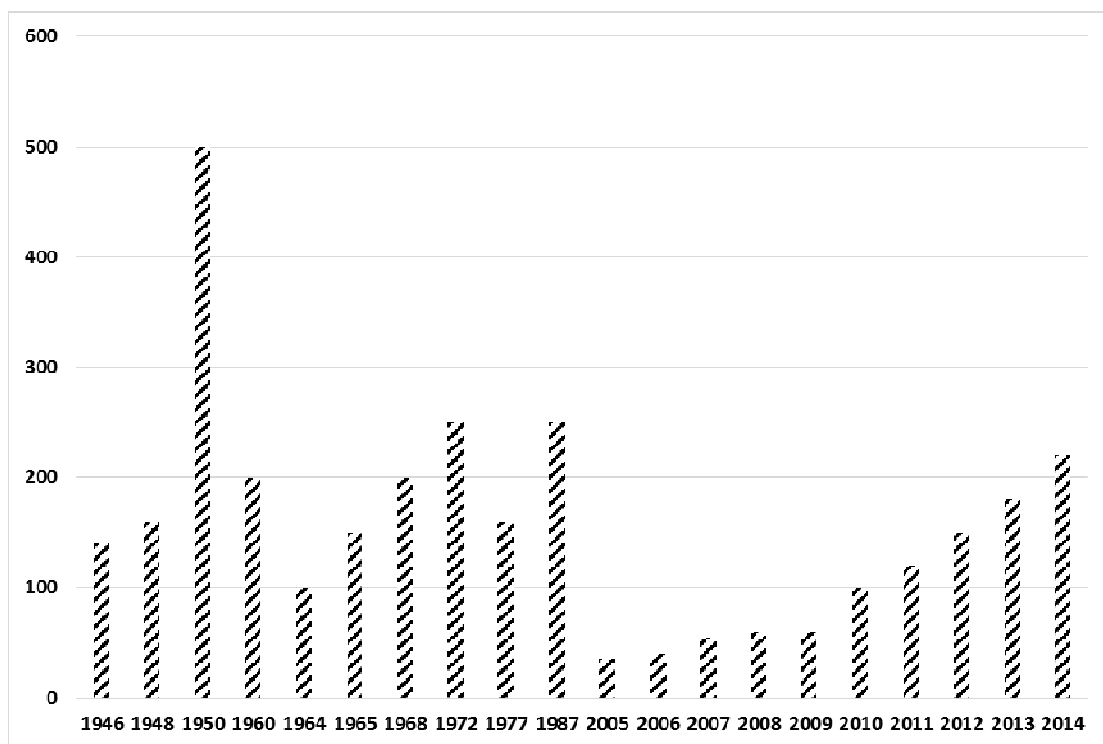
Алынган изилдөө материалдарын статистикалык жактан иштеп чыгуу «Core (TM) i3 CPU» процессорунун базасындагы персоналдык компьютердин жардамында EXSEL – 2007 таблицалык программасын пайдаланып жүргүзүлдү.

3-БАП. Түштүк-Батыш Тажикстандын аймагындагы ача туяктуулардын таралышы жана экологиясы.

3.1. Бухара бугусу (*Cervus elaphus bactrianus* Lydekker, 1900). Бухара бугусунун тарыхый ареалы өткөн мезгилдерде Амударья жана Сырдарья дарыяларынын бассейндерине жакын жайгашкан аймактарды жана алардын жээк экотондорундагы аймактарынын көпчүлүк бөлүгүн кучагына алган. Өткөн кылымдын 30-жылдарында бухара бугусунун ареалы абдан эле кең болгон жана ал Амударья дарыясынын жээктериндеги жогорку, ортонку, төмөнкү агымдарында, Сырдарья дарыясынын төмөн жактарында, Зеравшанда жана Пяндж дарыясынын жээктериндеги токойлордо байырлаган. Айрыкча, Чубек жана Кызылсу аралыгында, Яхсу дарыясы боюнча Кулябка чейинки ареалдарда

бугулар көп санда кездешкен. Кызылсу дарыясынын төмөнкү агымында бугулар Кокул капчыгайында жана андан ары Кукча дарыясынын оозуна чейин (Пяндж дарыясынын сол агымы) кездешкен. Бухара бугусунун аз сандагы популяциясы Кафирниган дарыясынын төмөнкү агымынан Кабадиан поселогуна жакын аймактарга чейин отурукташкан (Флёров, 1935). Азыркы учурда тажикстандын аймагында бухара бугусу Вахш, Пяндж, Кызылсу жана Кафирниган дарыяларынын төмөнкү агымдарында, ошондой эле, Зеравшан дарыясынын өрөөндөрүндө таркалган. Тажикстандын аймагындагы бухара бугусунун негизги байыр алган жерлери «Тигр балкасы» коругунун аймактарында сакталган. Жыл мезгилдеринин көз карандылыгына байланыштуу бухара бугусу байыр ала турган мүнөздүү 6 типтеги биотоптор бөлүнүп алынды: камыш өскөн жерлер, тугай шалбаалары, джигда тугайлары, турангдык тугайлар, кырлуу өсүмдүк каптоолору жана бекем эмес шалбаалар.

«Тигр балкасы» коругунун аймактарын байырлаган бухара бугусунун сандык динамикасынын анализи 3.1-сүрөттө берилди. 1946-1950 жылдар аралыгы (В.И. Чернышёвдин маалыматы боюнча, 1958); 1946-1950 жылдар Г.Н.Сапожниковдун, 1976; 1977-1987 жылдар А.И.Соковдун, 1993; 2005-2014 жылдар автордун маалыматы боюнча.

3.1-сүрөт. «Тигр балкасы» коругунда байырлаган бухара бугусунун санынын динамикасы 1946-2014 жылдар

Бухара бугусунун мейкиндик-сезондук бакырыгынын мүнөзүн анализдөө менен «Тигр балкасы» коругунун Борбордук кордонуна жакын аймактарда кыйкырыгынын үч чекити - түндүк, чыгыш, түштүк-батыш бар экендиги аныкталды. Бухара бугусунун бакырыгы бир айга жакын уланып, массалык

жыныстык катнашы 5-10 күнгө созулат. Бухара бугусунун бакырыгынын эрте же кеч мезгилдери аба-ырайынан жана тамактык базадан көз каранды.

2006-2008 жылдарга салыштырмалуу 2012-2014 жылдардын жаз мезгилинде биотоптордогу бухара бугусунун тоюттук шарттары оптималдуу бааланган. Бул болсо, жаз мезгилиндеги жаан-чачындын көп болушуна жана тугай өсүмдүктөрүнүн жайкалган вегетациясына байланыштуу. 2014-жылы «Тигр балкасы» коругунда бухара бугусунун саны 180 ден кем эмес особ санына жеткен.

«Тигр балкасы» коругунунда бухара бугусунун төлдөөсү май айынын экинчи жарымынан башталып, июнь айынын аягына чейин уланат.

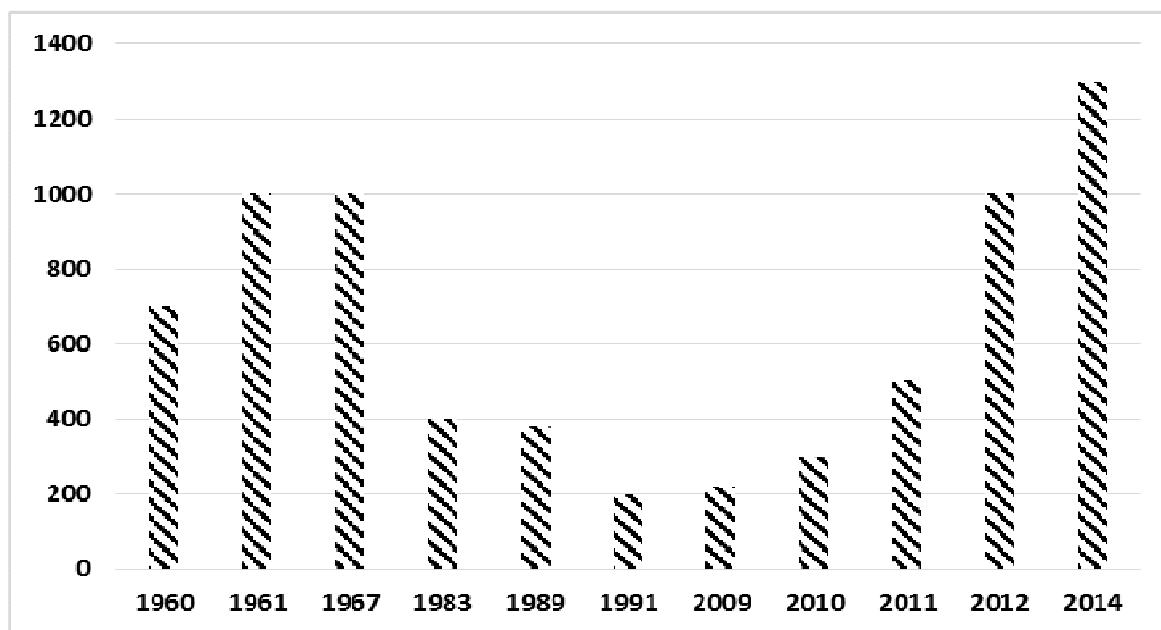
Биз тараптан алынган маалыматтардын жыйынтыгы боюнча бухара бугусунун популяцияларынын тыгыздыгы Тажикстандын Түштүк-Батыш аймагындагы жалпы саны негизинен «Тигр балкасы» коругунунда, Пяндж дарыясынын төмөнкү агымындагы Пархар поселогунан Пяндж району жана «Зеравшан» заказнигинде болжол менен 200-220 особду түзөт.

«Тигр балкасы» коругунун шартында бухара бугусунда 3 түрдөгү иксада кенелери - *Dermacentor marginatus*, *Boophilus annulatus* жана *Hyalomma anatolicum* митечилик кылгандыгы аныкталды. 2016-жылдын август айында коруктун аймагында бугунун бир самкасында өтө көп кенелер (500 экз. ашык) менен жугуштуу болгондугу аныкталган.

3.2. Бурама мүйүздүү теке (*Capra falconeri* Wagner, 1839). XX кылымдын 30-жылдарында Тажикстандагы бурама мүйүздүү текелердин ареалы Пяндж дарыясынын жогорку агымындагы Дарваз кырка тоолорунан тартып чыгышка көздөй Пяндж дарыясынын төмөнкү агымына жакын Чубек-Куляб өрөөнүнө чейинки аймакты камтыган. Бурама мүйүздүү текелердин салыштырмалуу көп саны Хазратишох тоолорунда жана Кишваристан тоолуу массивинде (Пяндж жана Яхсу дарыяларынын аралыгындагы суу бөлгүчүндө) болгон (Флёров, 1935). Тажикстанда бурама мүйүздүү текелердин учурдагы таралуусу Дарваз кырка тоолорунун жана Хазратишох тоолорунун түштүк-батыш эңкейүүлөрүн камтыйт. Түштүк-Батыш Тажикстандын тоо этектеринде бурама мүйүздүү текелердин анчалык көп эмес сандагы популяциялары азыркы кезде Сарсарак тоолорунда сакталып калган. Бурама мүйүздүү текелер – көчүп жүрүүчү түрлөр. Сибирь тоо текеси сыяктуу эле бурама мүйүздүү текелер аскалуу биотопторду байырлашат. Таралышынын тикесинен алгандагы диапозону абдан кең жана жылдын мезгилдерине жараша 500-2 700 м деңиз деңгээлинен бийиктиктерди катып турат.

Бурама мүйүздүү текелердин санын эсептөө акыркы жолу 2014-жылдын 16-мартынан 5-апрелине чейин Дарваз кырка тоолорунун түштүк тоо тармактарында жүргүзүлгөн. Санын эсептөө 56 000 га бурама мүйүздүү текелер байыр алган аймакты камтыды. Мында баары болуп бурама мүйүздүү текелердин 1 300 особу саналган, алардын ичинен – 371 особу самка, 324 особу самец, 213 особу эки жаштагы, 213 особу бир жаштагы жана 65 особу аныкталбаган жандыктар болгон.

3.2-сүрөттө берилген диаграммада көрүнүп тургандай, Тажикстандын аймагын байырлаган бурама мүйүздүү текелердин туруктуу популяциясы 1961-1967-жылдар аралыгында сакталып турган. 1990-1991-жылдары бул жандыктардын популяциялары толугу менен жоголуу чегинде болгон. Бурама мүйүздүү текелердин санынын жогорулашы 2009-2014-жылдар аралыгына туура келип, 1960-1967-жылдардагы маалыматтар Г.Н. Сапожников ж.б., (1984); 1983 - 1989 жылдардагы маалыматтар А.И. Соковдун (1993); 2009 - 2014 жылдардагы маалыматтар авторго таандык.

3.2-сүрөт. Тажикстандын аймагында бурама мүйүздүү текелердин санынын динамикасы (1960-2014 жж.)

Бир жаштагы особдорунун санынын молдугу (306 особ же, популяциясынын жалпы санынын 30%ы) популяцияларынын саны туруктуу өсүп жаткандыгын далилдейт.

Бурама мүйүздүү текелердин популяцияларынын жыныстык жана жаштык курамынын жыйынтыгынан көрүнүп тургандай, популяцияларындагы самец жана самкаларынын катышы 314 (32%): 296 (30%) сандарына ээ болду. Бир жаштагы особдорунун саны 306 (30%) га барабар болду.

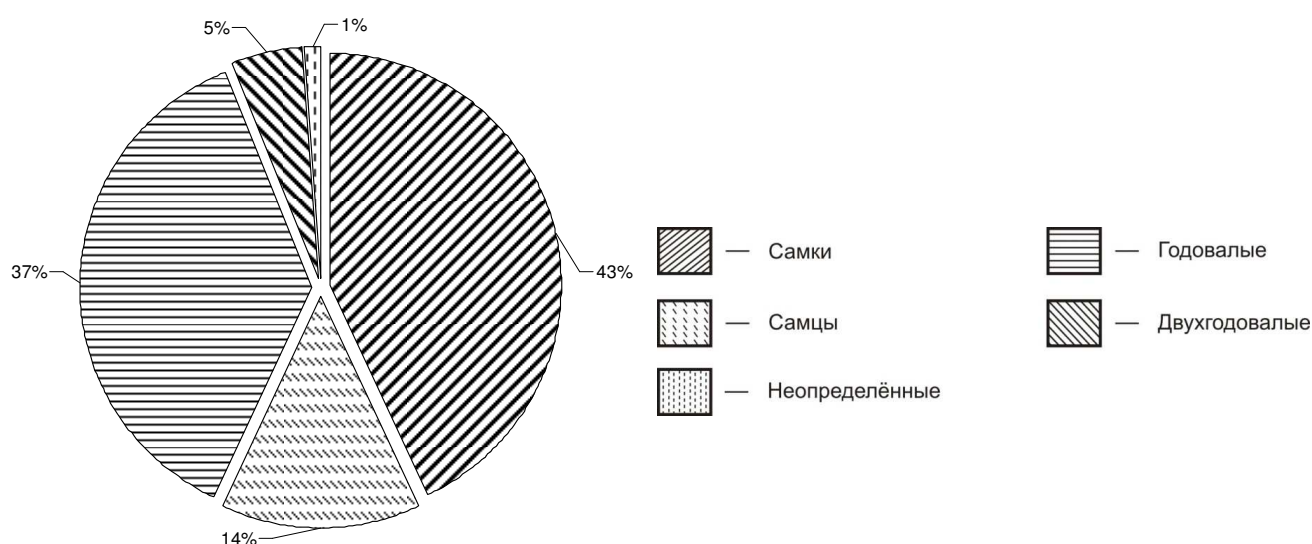
3.3. Уриал (*Ovis vignei boharensis* Nasonov, 1914). Өткөн жүз жылдыктын 30-60-жылдарында уриал жандыгы Пяндж Каратоосунун тоо этектериндеги аймактарынан Гиссар жана Каратегин кырка тоолорунун түндүгүнө, чыгышынан Обихингоу дарыясы жана Дарваз кырка тоолоруна чейин кеңири таркалып байырлаган. Азыркы учурда бул түргө кирген жандыктардын айрым-айрым үйүрлөрү Вахш, Туркестан кыркаа тоолорунда, Хазратишох кырка тоосунда, Пяндж Каратоо тоолорунда, Актау, Буритау, Арунтау, Тереклитау, Сурхкух жана Сарсарак тоо этектеринде сакталган. Тажикстандын аймагында уриалдын жашаган аймактары бурама мүйүздүү текелердин жашаган

аймактарынан айырмаланып жумшак тектирлүү рельефтүү жерлерде күчтүү фрагменттелип айырмалангандыгында.

Хазратишох кырка тоолорунун чегараларында байыр алган уриалдын жашаган аймактары орто тоо жана бийик тоо зонасынын төмөнкү бөлүгүндө, деңиз деңгээлинен бийиктиги 1 500-2 500 м де орун алган. Мында, жаныбар жашаган мүнөздүү аймактар болуп эңкейиши 25-30% ды түзгөн жантаюулар эсептелип, сейрек токойлор (80%) басымдуулук кылат. Пяндж Каратоо тоолорундагы уриал жандыгынын жашаган аймагы деңиз деңгээлинен бийиктиги 500-1 500 м бийиктиктен орун алып, тектирлүү рельефи менен өзгөчөлөнөт жана мисте, бадал жана жарым бадалдар өсүмдүк каптоолорунан турат.

Өткөн кылымдын 60-жылдарынан тартып Пяндж Каратоо тоолорундагы 52 миң гектарга жакын аянттагы уриалдын саны жыл сайын төмөнкү сандык көрсөткүчтөрдө: 680, 400, 460, 380, 250 өзгөрүп турган (Сапожников, 1969). Уриал жандыгынын бул жылдардагы санынын төмөндөшүнүн себеби аны менен конкуренция болгон үй жандыктарынын жайылышы жана браконьерство болгон. Акыркы жылдары Түштүк-Батыш Тажикстандын аймагында уриалдын баш саны ар дайым азайып барууда. Анын санынын күчтүү кыскарышы өткөн жүз жылдыктын 90-жылдарынан тартып, мындай тенденция 2005-жылга чейин уланган.

Биз эсептеген 36 топтогу 164 особдон турган жаныбарлардын популяцияларынын жыныстык жана жаштык курамы боюнча 37% ын жаш жандыктар (бир жаш), 5% ын эки жаштагы жандыктар, 43% ын самкалар (эки жаштагыларын кошкондо), 14% ын самецтер (анын ичинен 13% ы 3 жаштан жогоркулары) жана 1% особдору аныкталбаган жаш курагында болгон (3.3-сүрөт).

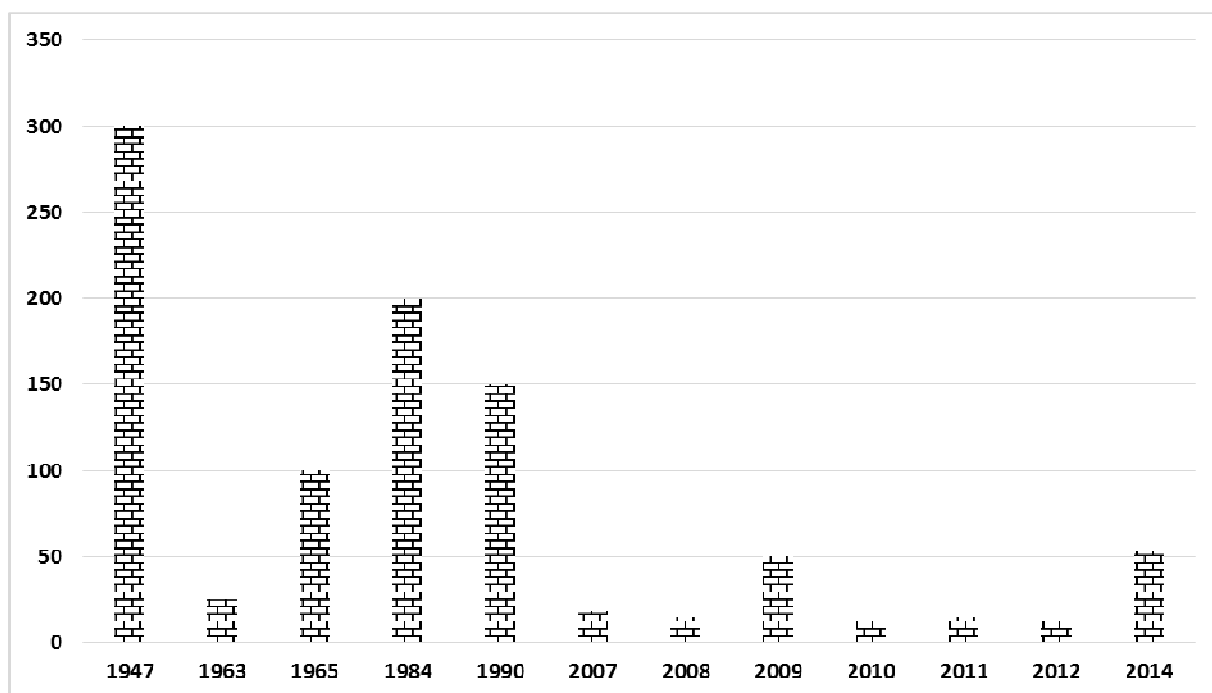

3.3-сүрөт. Түштүк-Батыш Тажикстандын аймагын байырлаган уриалдардын популяцияларынын жыныстык жаштык курамы (2014-жылдын апрель-май айларындагы маалыматтар боюнча)

3.4. Жейрен (*Gazella subgutturosa* Guld 1780). Тажикстандын аймагында акыркы он жыл аралыгында жейрендин ареалы жана саны катастрофалык түрдө кыскарган. Жейрендин тарыхый ареалы Амударьянын жогорку агымындагы бардык жарым чөл жана чөл заналарын, Пяндж, Вахш, Кафирниган дарыяларынын төмөнкү агымындарын жана түндүк Тажикстандын тоо этектерин ээлеген. Ареалынын чыгыш чек аралары Памир тоолорунун этектерине чейин жеткен (Флёров, 1935). Түштүк-Батыш Тажикстандын аймагында жейрендин азыркы учурдагы таралышы Кашкакум жана Карадум чөлдөрүнүн ошондой эле, Пяндж Каратоо тоосунун тоо этектерин кучагына алат.

Жейрен түздүктөрдөн тартып, тектирлүү участкаларга жана Пяндж Каратоо тоосунун тоо этектериндеги жарым чөл ландшафттарына чейинки өйдөлүштөрдө байыр алат. Жейрендин оптималдуу жашоо аймагы болуп, «Тигр балкасы» коругундагы кырдуу жана дөңдүү кумдактарга бекилген сөксөөлдүү түздүктөр менен, Пяндж Каратоо тоо кыркаларынын топурактуу, таштактуу майда кумдуу мисте жана бадам сейрек өсүүчү токойлору саналат. Коруктун аймагында жейрендин жашоосу үчүн жарамдуу аянт баары болуп 9,5 миң гектар аянтка барабар, ал эми, Пяндж Каратоо кырка тоосунда 10-15 миң гектарга жакын.

Жейрендин сандык динамикасынын анализи көрсөткөндөй (3.4-сүрөт) өткөн жүз жылдыктын 30-жылдарында Түштүк-Батыш Тажикстандын аймагында жейрендин саны көп болуп, үйүрлөрдөгү сандары 40-50 особдорго барабар болгон (Флёров, 1935). Өткөн кылымдын 60-80-жылдарында жейрендин саны 50 дөн 140 особко чейин өзгөрүлүп турган, ал эми 1985-жылы 200 особко чейин көбөйгөн. 1985-жылдан кийин жейрендин саны өткөн кылымдын 60-жылдарына салыштырмалуу 5 эсеге чейин көбөйгөн.

3.4-сүрөт. Тажикстандын аймагында 1947-2014-жылдардагы жейрендин санынын динамикасы

эскертүү: 1947 – Түштүк-Батыш Тажикстандын тоо этектери (Яковлев ж.б., 1979); 1963 – Пяндж Каратоо кырка тоосу (Сапожников, 1976); 1965 – «Тигр балкасы» коругу (Сапожников ж.б., 1984); 1984 - Түштүк-Батыш Тажикстандын тоо этектери (Ковалёв, 1987); 1990 - Түштүк-Батыш жана Түндүк Тажикстандын тоо этектери (Соков, 1990); 2007 - «Тигр балкасы» коругу (Амиров ж.б., 2011); 2008 – Түндүк Тажикстан (Амиров ж.б., 2011); 2009 - 2014 - «Тигр балка» коругу; Пяндж Каратау кырка тоолору (автордун маалыматтары боюнча).

Жыйынтыктап айтканда, акыркы он жыл аралыгында Түштүк-Батыш Тажикстандын аймагында жейрендин саны катастрофалык түрдө кыскарган жана азыркы учурда да анын саны 70-80 особдон ашпайт.

Жейрендин санынын кыскарышынын себеби болуп браконьерчилик, үй жаныбарларынын санынын көбөйүшү жейрен жандыгы байыр алган жерлердеги жана башка факторлор саналат. Өткөн кылымдын 90-жылдарынан тартып азыркы учурга чейин жейрендин популяцияларынын санынын көбөйүшү такыр жүргөн эмес.

3.5. Орто азия доңузу (*Sus scrofa nigripes* Blanford, 1875). Кадимки доңуз Тажикстандын аймагында кеңири таралган сүт эмүүчү жаныбарлардын негизги мергенчилик кылуучу түрүнө кирген жандыгы болуп саналат. Тажикстандын тоолуу жана тоо этектериндеги бардык аймактарында кездешет. Дарваза, Петр I, Хазратишох, Вахш, Каратегин, Сурхкух, Актав жана башка кырка тоолорунда доңуз тегиз таркалган эмес. Адабияттык маалыматтар менен салыштырганда, акыркы 20 жыл аралыгында доңуздун саны бир нече эсеге кыскарган. Доңуздун санынын жана ареалынын кыскарышынын себеби болуп токойлордун кыскарышы, жерлердин өздөштүрүлүшү жана эски кыштактардын калыбына келиши саналат. Доңуздун жашоо аймактары өтө ар түрдүү. Түштүк-Батыш Тажикстандын түздүктөрүндө доңуз тугайларды (деңиз деңгээлинен 350 м ден 500 м ге чейинки бийиктикте), Пяндж жана Вахш дарыяларынын жээктериндеги саздуу жана дөң-дөбөлүү джерлерди байырлайт. Тоо этеги жана тоолуу токой зоналарында сейрек жазы жалбырактуу жана жээк токойлорун, ошондой эле, арча токойлорун байырлашат. Бул түрдүн туруктуу популяциялары Түштүк-Батыш, Борбордук жана Түндүк Тажикстандын токойлуу тоо алкактарында сакталган.

Доңуздун санын аныктоо боюнча материалдар 2008-2014-жылдардын ар түрдүү сезондорунда Дарваз кырка тоолорунун, Хазратишох кырка тоолорунун аймактарында, Пяндж Каратау тоо этектеринде жана «Тигр балкасы» коругунун тугайларында жыйналган. Жаныбарлардын жашоосу үчүн мүнөздүү болгон аймактарда 1 000 гектар аянттагы доңуздун санынын жыштыгы орто эсеп менен 0,3 особко барабар.

Акыркы жылдары «Чилдухтарон» заказнигине жакын аймактарда («Даштиджум» заказнигинин аймагында) доңузга аңчылык кылуу жүргүзүлүүдө. Бирок, аңчылык кылуучу самецтердин жоктугуна байланыштуу доңузга аңчылык кылуучу чет элдик мергенчилердин көңүлүн өзүнө аз бурдурууда. Доңуздун санына 2010-жылдын кыш мезгили катуу таасир берди, натыйжада тамактын жетишсиздигинен көптөгөн жаныбарлар, анын ичинде аңчылыкка жарамдуу самец жандыктардын көпчүлүгү өлүмгө дуушар

болушкан. Азыркы учурда доңуздуң популяциясынын жаштык курамында жаш особдордун саны басымдуулук кылт.

4-БАП. Түштүк-Батыш Тажикстандын жапайы ача туяктуу жаныбарлар ресурстарын коргоо жана туруктуу пайдалануу.

4.1. Ача туяктуулардын популяцияларына таасир этүүчү негизги факторлор.

Браконьердик. Түштүк-Батыш Тажикстандын тоолуу жапайы ача туяктуу жаныбарларынын санын чектөөчү негизги факторлордон болуп браконьерчилик эсептелет. Бул фактор бардык изилдөө аймактарынын чегинде өз таасирин тийгизет. Тажикстанда браконьерчиликтин күчөгөн мезгили өткөн кылымдын 90-жылдарында күч алып, 2005-жылдарга чейин уланган. Тажикстанда саясий туруксуздук мезгилинде (1992-1997 жж.) жергиликтүү калктын колдорунда ок чыгаруучу курал-жабдыктардын саны көп болуп, ал браконьерчиликтин гүлдөп өсүшүнө алып келген. Натыйжада, 2009-жылдын 20 июнунда коруктун аймагында коңшу Афганистандын тартип бузуучулары тарабынан жок кылынган бурама мүйүздүү текелердин 105 ке жакын жана уриалдын 40 ка жакын терилери табылган. Табылган жандыктардын терилеринин арасында самка жана жаш жаныбарлардын особдорунун терилери басымдуулук кылган. Мында, браконьерлер жаныбарлардын эти үчүн аңчылык кылгандыгы көрүнүп турат, ал эми самец жандыктардын эти катуу болгондуктан браконьерлер үчүн кызыгууну жаратпайт.

Ооруулары. Жапайы ача туяктуу жаныбарлардын санына белгилүү деңгээлде алардын ооруулары да таасир берет. Клиникалык белгилери байкалбаган кээ бир инфекциялар тоолуу жапайы ача туяктуу жаныбарлардын популяцияларына чоң коркунучтарды алып келет. Тажикстанда тоолуу жапайы ача туяктуу жаныбарлардын ооруулары жакшы үйрөнүлгөн эмес. Анткени менен, бир нече инфекциялык ооруулар (сибирь жарасы, шарп, бруцеллез, плевропневмония ж.б.) жапайы жаныбарларга үй жаныбарлары аркылуу жуга тургандыгы далилденген.

2010-жылдын сентябрь айынын башында «Даштиджум» коругунун аймагынан «Морхур» жоопкерчилиги чектелген коомго (ООО) бекитилип берилген аймакта (болжол менен 3 740 га) бурама мүйүздүү текелердин популяцияларында плевропневмония (*Mycoplasma* инфекциясы) ооруусунун эпидемиясы аныкталган. Эпидемиянын натыйжасында, 2010-жылдын 17-августунан 18-сентябрына чейин бурама мүйүздүү текелердин 64 особу өлүмгө дуушар болушкан. Өлгөн жаныбарлардын денесинен инфекцияны изилдөө үчүн атайын пробалар алынып Франциянын адистештирилген изилдөө лабораториясына жөнөтүлгөн. Изилдөөнүн анализинин натыйжасында *Mycoplasma capricolum subsp. Capricolum* аркылуу жугуучу инфекция аныкталган.

Тажикстанда акыркы жылдары үй жаныбарларынын баш сандарынын белгилүү деңгээлде көбөйүшү жапайы ача туяктуу жаныбарлардын арасында инфекциялык ооруулардын тутанып кетүү коркунучун көбөйтүүдө.

Жырткычтар. Бурама мүйүздүү текелердин жана уриалдын негизги жырткыч душмандарына карышкыр жана илбирс таандык. 25.01.2013 төн

16.03.2013 кө чейинки убакыт аралыгында «М-Сайёд» жоопкерчилиги чектелген коомдун (ООО) аймагына 34 фотоловушка орнотулган. Бул аймакта илбирстин 5 особу белгиленген. «М-Сайёд» жоопкерчилиги чектелген коомдун (ООО) егерлеринин маалыматтары боюнча 2012-жылдын кыш мезгилинде бурама мүйүздүү текелердин 34 особу илбирстин жеми болгон. Бирок, жырткыч жаныбарлар кары-картаң, алсыз жана ооруулуу жаныбарларга аңчылык кылып, популяциялардын денин соо кылып чындоодо жана түрдүү инфекциялардын санын азайтууда негизги ролду ойной тургандыгын белгилеп кетүү керек. Экинчи тараптан, жырткыч жаныбарлар ар түрдүү экосистемалардын индикаторлору болуп саналышат жана алардын популяцияларынын санынын туруктуулугу тоолуу жапайы ача туяктуу жаныбарлардын популяцияларынын стабилдүүлүгүн көрсөтөт.

Жашаган чөйрөсүнүн деградациясы. Жакынкы эле убакыт аралыгында, бурама мүйүздүү текелердин жана уриалдын жашаган чөйрөлөрүндөгү дарак-бадалдардын текшерүүсүз кыйылышынын натыйжасында бул түрлөрдүн жашоо чөйрөсүндөгү тоюту жана жашырынуучу шарттары начарлап, жашоо ареалдарынын чектеринин кыскарышына алып келди. Жылдын ар түрдүү сезондорунда бурама мүйүздүү текелердин азыгынын негизин *Cercis siliquastrum* түзөт. *Cercis siliquastrum* дун жаш бутактарын жергиликтүү калк баштыктарды даярдоо үчүн колдонушат. Андыктан, *Cercis siliquastrum* ду жок кылбай жана өсүндүлөрүн кыйбоо бурама мүйүздүү текелердин тоюттук ресурстары сактоо үчүн абдан маанилүү.

4.2. Түштүк-Батыш Тажикстандын тоолуу жапайы ача туяктуу жаныбарларлар ресурстарын туруктуу пайдалануу. Учурда Тажикстандын аймагында байыр алган 7 түргө таандык болгон ача туяктуулардын ичинен: Марко Поло кулжасы, бурама мүйүздүү теке, сибсирь тоо текеси жана жапайы доңуз негизги аңчылык кылуучу жаныбарлар болуп саналышат. Калган түрлөрдүн (бухара бугусу, уриал, жейрен, Северцова кулжасы) саны абдан төмөн болгондуктан катуу коргоого муктаж. Марко Поло кулжасына аңчылык кылуу өткөн кылымдын 90-жылдарынан бери жүргүзүлүп келүүдө. Тажикстан Республикасынын Кызыл китебинин Жоболоруна ылайык (2010), Тажикстан Республикасынын Кызыл китебине киргизилген жаныбарлар объектилери жана өсүмдүктөр дүйнөсү өзгөчө коргоого алынат. Табигый чөйрөдөн аларды алып таштоо жана пайдалануу өзгөчө учурларда Тажикстан Республикасынын мыйзамдарынын чегинде каралганда гана болот. Аныкталган процедурага ылайык, Марко Поло кулжасына жана бурама мүйүздүү текелерге аңчылык кылуу үлүшү компотентүү илимий органдын түшүндүрмө рекомендациясына негизделип жана ведомстволор аралык комиссия тарабынан каралып, Тажикстан Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы курчап турган чөйрөнү коргоо Комитетинде ишке ашырылат. Квота берүү жагы Тажикстан Республикасынын Өкмөтүнүн жарлыгы менен бекитилет.

Тажикстанда бурама мүйүздүү текелерге аңчылык кылуу 2013-жылдан тартып практикаланып келүүдө. 2013-2014 жылдары бурама мүйүздүү текелерге аңчылык кылуу үчүн 6 особ, 2015-жылы 7 особ бөлүнүп берилген.

Азыркы учурда бурама мүйүздүү текелердин бардык таркалган аймактарында – Дарваза кырка тоолорунун түштүк-батыш тоо тармактарында жана Хазратишох кырка тоолорунда биздин катышуубуз менен 5 коомдук аңчылык кылуучу чарбаларында бурама мүйүздүү текелер жана уриалдарды сактоо каралган. Аталган мекеме-уюмдарга Даштиджум, Дарваза токой чарбаларынан жана Мамлекеттик жер фондусунан 64 миң гектар жер аянты бекитилип берилген (Амиров, 2016). Тажикстанда айрыкча мергенчилер тарабынан коргоо иш-чараларын жакшыртуу жана браконьерчиликти азайтуунун натыйжасында жаныбарлардын популяциялары (сибирь тоо тексин, бурама мүйүздүү текелер жана уриалдар) көбөйүүдө.

Тажикстанда аңчылык кылууну уюштурууда башкаруучу Комиссиянын принциптерин сактап, Эл аралык жаратылышты коргоо союзунда каралган жаратылышты коргоодо стимул пайда кылуу үчүн түрлөрдүн жашап кетиши боюнча аңчылык инструментин түзүү каралган (версия 1.0, МСОП, 2012).

Аңчылык кылууда особдордун анчалык көп эмес санын бөлүп алуу, алардын популяцияларын маанилүү зыянга учуратпай тургандыгын белгилеп кетүү керек. Аңчылык кылууну эффективдүү уюштуруу финансылык-экономикалык стимулдарды пайда кылуу менен коргоо жана аңчылык түрлөрдүн ресурстарын туруктуу пайдалануу, алардын жашоо чөйрөлөрүн, ошондой эле жергиликтүү калктын экономикалык кызыкчылыктарын чечүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

КОРУТУНДУЛАР

1. Түштүк-Батыш Тажикстандын ача туяктуу жаныбарларларынын тарыхый ареалы жана сандык көрсөткүчтөрүнүн башынан өткөрүүдөгү маанилүү өзгөрүүлөрү XX кылымдын 30-жылдарынан башталган. Бардык түрлөрүнүн санынын катастрофалык түрдө кыскарышы өткөн кылымдын 90-жылдарына туура келет. Азыркы учурда жапайы доңузду жана бурама мүйүздүү текелерди эске албаганда, ача туяктуулардын 3 түрүнүн популяциялары: жейрен, бухара бугусу жана уриал критикалык абалда турат (СР, МСОП, 2002).
2. Түштүк-Батыш Тажикстандын ача туяктуу жаныбарларларынын санын чектөөчү факторлор болуп браконьердик аңчылык, жашоо чөйрөлөрүнүн деградациясы жана мезгил-мезгили менен пайда болуп туруучу эпидемиялык инфекциялык ооруулар саналат.
3. Өткөн кылымдын 90-жылдарында браконьердик аңчылыктын айынан бухара бугусунун интродукцияланган популяциялары «Рамит» коругунда, «Сарихосор» жана «Даштиджум» заказниктеринде толук жок болуп кеткен. Бухара бугусунун табигый популяциясы «Тигр балкасы» коругунун Пяндж дарыясынын оң жээктеринен орун алган тугайларында жана «Зеравшан» заказнигинде баары болуп 240-245 особдору гана сакталып калган. Бухара бугусунун кээ бир особдорунун туруксуз кездешүүсү Пяндж дарыясынын жогорку чегиндеги оң жээктеринде таркалган.

4. Азыркы учурда бурама мүйүздүү текелердин популяцияларынын абалы өзгөчө корукка алууга муктаж эмес. Акыркы жолу жүргүзүлгөн эсептөөнүн (март-апрель, 2016 ж.) маалыматтары боюнча бул түрдүн популяцияларынын саны 1 300 особко чейин жогорулаган. 2008-2013-жылдары коомдук уюмдарды жана жергиликтүү жашоочуларды бурама мүйүздүү текелерди коргоо иштерине аңчылык жүргүзүлүүчү жерлерди бекитип берүү менен тартуу аркылуу бурама мүйүздүү текелердин саны туруктуу өсө баштагандыгы байкалууда.
5. Бурама мүйүздүү текелердин санынын динамикасы башка факторлор менен бирге алардын ооруп калуусунан көз каранды. 2010-жылдын сентябрь-октябрь айларында «Даштиджум» коругунун аймагынан «Морхур» жоопкерчилиги чектелген коомуна (ООО) бекитилип берилген аймагында бурама мүйүздүү текелердин плевропневмония (инфекция *Mycoplasma*) эпидемиясы катталып, 18-20 күндүн ичинде бул түрдөгү жандыктардын популяциясынын 32% ын түзгөн, 64 особу өлүмгө дуушар болушкан.
6. Түштүк-Батыш Тажикстандын аймагын байырлаган уриалдын акыркы 20 жыл аралыгында саны 7,5 эсеге азайган жана азыркы учурда анын жалпы саны 200-220 особдон ашпайт (орто эсеп менен 1 000 гектарга 2,75 особ туура келет).
7. Түштүк-Батыш Тажикстандын аймагында жейрендин тарыхый ареалы акыркы 70 жыл аралыгында 3 эсеге чейин азайган. Акыркы 20 жыл аралыгында бул түрдүн популяциясы критикалык абалда (CR) калууда жана анын жалпы баш саны 70-80 особдон ашпайт. Түштүк-Батыш Тажикстандын «Тигр балкасы» коругунун чөл жана жарым чөл зоналары жейрендин негизги участкалары болуп саналат жана бул түрдүн популяцияларын сактоо жана кайра көбөйтүүдө чоң мааниге ээ.
8. Жейрен биотоптордогу тоюттардын болуу шарттарынан көз каранды болуп, сезон боюнча бир жерден экинчи жерге көчүп турат. «Тигр балкасы» коругунун чөлдөрүндө жейрен үчүн тоютка бай биотоп болуп коруктун буфердик зонасында айыл-чарба өсүмдүктөрү өстүрүлгөн аянттары эсептелет. Бул жерде жаныбарлар май айынан октябрь айынын жарымына чейин өзүнө керектүү тоюттарды таба алышат.
9. Акыркы мезгилдерде «Тигр балкасы» коругунда, Пяндж Каратоо жана Кайраккум суу сактагычынын оң жээктеринде жейрендин санынын өсүү тенденциясы байкалууда. Анткен менен, жейрендин популяциясы үчүн негизги коркунучтуу факторлордон болуп браконьердик жана үй жаныбарлары менен болгон катаал конкуренттик мамилелер саналат. Бул факторлордун терс таасирлери жейрендин жашоо чөйрөсүнүн деградациясына жана анын биотопторундагы тоюттук ресурстарынын начарлашына алып келүүдө.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси

1. **Амиров, З.Г.** Некоторые данные о состоянии популяции уриала (*Ovis vignei bocharensis* Nasonov, 1914) в Таджикистане [Текст] / З.Г.Амиров // Докл. АН РТ. – 2010. Т.53, №2. С.145-147.
2. **Амиров, З.Г.** Состояние популяции бухарского оленя (*Cervus elaphus bactrianus* Lydekker, 1900) в Таджикистане [Текст] / З.Г. Амиров // Докл. АН РТ. – 2012. - Т.55, №10. - С.827-832.
3. **Амиров, З.Г.** Состояние популяции винторогого козла (*Capra falcaneri* Wagner, 1839) в Таджикистане [Текст] / З.Г. Амиров // Изв. АН РТ. Отд-ние биол. и мед. наук. - 2012.- №2 (179). - С.37-43.
4. **Амиров, З.Г.** Состояние популяции джейрана (*Gazella subgutturosa* Güld.,1780) в Таджикистане [Текст] / З.Г. Амиров // Докл. АН РТ. - 2015. - Т.58, №11. - С. 1054-1060.
5. **Амиров, З.Г.** Млекопитающие (Mammalia) заказника «Чилдухтарон» (Таджикистан) [Текст] // З.Г. Амиров, А.С. Саидов, К.Х. Саидов и др. // Изв. АН РТ, Отд. биол. и мед. наук, №3 (191), 2015. - С. 31-41.
6. **Амиров, З.Г.** Новые данные по снежному барсу (*Panther uncial* Shreber, 1775) и сопутствующим видам животных на Гиссарском хребте [Текст] / З.Г. Амиров, Х.У. Каримов А.С. Саидов и др. // Докл. АН РТ Том 59, №3-4 2016. - С.166-170.
7. **Амиров, З.Г.** Распространение, особенности экологии и меры охраны уриала (*Ovis vignei bocharensis* Nasonov, 1914) в Юго-Западном Таджикистане [Текст] / З.Г.Амиров // Известия ОшТУ: №1, 2017. - С.78-82.
8. **Амиров, З.Г.** Охрана и устойчивое использование ресурсов горных парнокопытных Юго-Западного Таджикистана [Текст] / З.Г.Амиров // Известия ОшТУ: №1, 2017. - С.82-84.
9. **Amirov, Z.G.** Snow Leopard Habitat in Tajikistan [Text] / Z.G. Amirov, A.S.Saidov, T. Rosen, at all. // Snow Conservation From Genes To Landscapes Leopards Biodiversity Of The World: - 2016. - С.433-437.

Амиров Зайниддин Гадомадовичтин «Түштүк-Батыш Тажикстанда ача туяктуулардын (*Artiodactyla*) экологиясы жана таралышы» деген темада 03.02.08 – экология адистиги боюнча биология илимдеринин кандидаты илимий даражасына изденүү үчүн жазылган диссертациясынын кыскача КОРУТУНДУСУ

Негизги сөздөр: Түштүк-Батыш Тажикстан, сүт эмүүчүлөр, ача туяктуу жаныбарлар, экология, бакыруу убагы, санынын динамикасы, сүт эмүүчүлөрдүн мониторинги, жыныстык жана жаштык курамы, «Тигр балкасы» коругу, түрдүк курамы, биоценологиялык байланыштар.

Изилдөө объектиси: Түштүк-Батыш Тажикстандын жапайы ача туяктуу сүт эмүүчүлөрүнүн популяциялары: бухара бугусу, жейрен, уриал, буруму мүйүздүү теке жана жапайы доңуз.

Изилдөөнүн максаты: Түштүк-Батыш Тажикстандын ача туяктууларынын структурасын, ареалын, популяцияларынын абалын, санынын динамикасын, экологиялык өзгөчөлүктөрүн жана биоценодикалык байланыштарын изилдөө; ал ресурстарды коргоо, запасын калыбына келтирүү жана туруктуу пайдалануу боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөө ыкмалары: Биоэкологиялык, статистикалык, эксперименталдык жана лабораториялык методдор.

Алынган жыйынтыктар жана изилдөөнүн жаңычылдыгы. Алгачкы жолу, Түштүк-Батыш Тажикстандын аймагын байырлаган 5 түргө таандык болгон ача туяктууларын өткөн кылымдын 90-жылдарынан баштап ареалынын структурасы изилденди, алардын популяцияларынын абалына баа берилди, ача туяктуулардын кээ түрлөрүнүн сандык динамикасы тууралуу маалыматтар алынды, негизги экологиялык өзгөчөлүктөрү, алардын популяцияларынын жыныстык жана жаштык курамы изилденди, коргоону күчөтүү жана ал ресурстарды туруктуу пайдалануу боюнча сунуштар берилди.

Пайдалануу боюнча сунуштар: туяктуу жаныбарларды сарамжал пайдалануу боюнча сунуштар иштелип чыгылды жана Тажикстан Республикасынын курчап турган чөйрөнү коргоо боюнча Комитетине берилди. Жайылтуу актылары алынды. Туяктуу жаныбарлардын санынын абалы тууралуу маалыматтар Тажикстан Республикасынын Кызыл китебин жазууда түр боюнча очерктерде пайдаланылды (2015).

Колдонуу тармагы. Ача туяктуулардын экологиясы, омурткалуулардын зоологиясы, аңчылык.

РЕЗЮМЕ

кандидатской диссертации Амирова Зайниддина Гадомадовича на тему: «Экология и распространение парнокопытных (*Artiodactyla*) Юго-Западного Таджикистана», на соискание ученой степени кандидата биологических наук по специальности 03.02.08-экология.

Ключевые слова: Юго-Западный Таджикистан, млекопитающие, копытные животные, экология, время рёва, динамика численности, мониторинг млекопитающих, половой и возрастной состав, заповедник «Тигровая балка», видовой состав, биоценологические связи.

Объект исследования: популяции диких копытных млекопитающих Юго-Западного Таджикистана: бухарский олень, джейран, уриал, винторогий козёл и кабан.

Цель исследования: Изучение структуры ареала, состояния популяций, динамики численности, особенностей экологии и биоценологических связей парнокопытных Юго-Западного Таджикистана; разработка практических предложений по охране, восстановлению запасов и устойчивому использованию их ресурсов.

Методы исследования: Биоэкологические, статистические, экспериментальные и лабораторные методы.

Полученные результаты и их новизна. Впервые, начиная с 90-х гг. прошлого столетия изучена структура ареала 5 видов парнокопытных Юго-Западного Таджикистана, дана оценка состояния их популяций, получены данные по динамике численности отдельных видов парнокопытных, изучены основные черты экологии, половой и возрастной состав их популяций, предложены меры по усилению охраны и устойчивому использованию их ресурсов.

Рекомендации по использованию: разработаны и переданы в Комитет по охране окружающей среды РТ рекомендации по рациональному использованию копытных животных. Получены акты внедрения. Сведения по состоянию численности копытных использованы при написании повидовых очерков Красной книги РТ (2015).

Область применения. Экология парнокопытных, зоология позвоночных, охотоведение

SUMMARY

Amirov Zayniddin Gadamadovich's dissertation on: "Ecology and spread of *Artiodactyla* of southern-western Tajikistan", submitted to scientific degree of candidate (Ph.D.) of biological sciences on specialties: 03.02.08 - ecology.

Key words: southern-western Tajikistan, mammals, hoofed animals, ecology, time of braying, population dynamics, monitoring of mammals, sex and age composition, "Tigrovaya balka" reserve, species composition, biocenological relations.

Research of investigation:: populations of wild hoof mammals of southern-western Tajikistan: Buhara deer, gazelle, urial, spiked goat and boar.

Research goal: to study the areal structure, population condition, dynamic population, environmental characteristics and biocenotic relationships of *Artiodactyla* of southern-western Tajikistan; development of practical proposals in protection, restoration of the reserves and their sustainable use.

Methods of investigation: Bioecological, statistical, experimental and laboratory methods.

Obtained results and newness. For the first time since the 1990s of the last century, the structure of 5 species of *Artiodactyla* southern-western Tajikistan were studied, an assessment of their population state was given, data on population dynamics of individual species of *Artiodactyla* were gained, the main features of ecology, sex and age composition of their populations were investigated, measures on enhancing of protection and sustainable use of their resources were submitted.

Recommendations for use: recommendations on rational use of ungulates were developed and submitted to the Committee on Environmental Protection of the RT. The implementation acts were received. Information on the state of ungulates were used for writing of subspecies essays of the Red Book of the RT (2015).

Used sphere: Ecology of artiodactyls, zoology of vertebrates, hunting.